

गैहकाष्ठ वन पैदावारहरूको बजारीकरणका सवाल

भवेश्वर दास

परिचय

अवसरबाट वञ्चित समुदायको जीविकोपार्जनका लागि आम्दानीका वैकल्पिक स्रोतहरू पहिचानमा दिन प्रति दिन चुनौतीहरू बढि रहेता पनि गैहकाष्ठ वन पैदावार (गै.का.व.पै.) हरुको व्यवसाय वैकल्पिक उपायको रूपमा देखिएको छ। नेपालमा परम्परादेखि नै गै.का.व.पै. हरुको व्यापार हुँदै आएको तथ्य हाम्रो सामु प्रष्ट छ। हाम्रो देशमा दुई सय भन्दा बढी प्रजातिका गै.का.व.पै. हरुको व्यापार हुने गरेको र ती मध्ये पनि १० प्रजातिहरूको अत्याधिक मात्रामा (५०० टन भन्दा बढी) व्यापार भएको पाइएता पनि नेपाल ती प्रजातीहरूका लागि विश्व बजारमा प्रतिष्ठित हुन सकेको छैन। विभिन्न देशहरू आफ्नो देशमा प्रचुर मात्रामा पाइने प्रजातिहरूमा विश्व बजारमै प्रतिष्ठित तथा नियन्त्रक छन् जस्तै: विभिन्न प्रजातिका बारेमा विभिन्न देशहरूमा राम्रो जानकारी भएको पाइन्छ जस्तै: पानक्स गिन्सेङ (Panax Ginseng) का लागि कोरिया, सुनौलो शिल (Golden seal) का लागि क्यानडा, रोजा डामास्काना (Rosa damascana) का लागि टर्की, श्रीखण्ड (Santalum album) र आर्टेमिसा पालेन्स (Artemisa pallens) का लागि भारत, सिन्नामोमम् जेलानिकम (Cinnamomum zelanycum) का लागि श्रीलङ्का, मेलालुका अल्टरनिफोलिया (Melaluca alternifolia) का लागि अस्ट्रेलिया, सिम्बोपोगन नार्डस् (Cymbopogon nardus) का लागि भुटान, मेन्था पिपेरिता (Mentha piperita) का लागि अमेरिका, लाभानुला अंगुस्टिफोलिया (Lavanula angustifolia) का लागि फ्रान्स, ओरिगानम मर्जोराना (Origanum marjorana) प्रजातिका लागि इटाली, आदि।

गै.का.व.पै. व्यापारका सन्दर्भमा बजार सम्बन्धी धेरै अप्ठ्याराहरू भएकाले यसको व्यापारमा लागेका व्यक्तिहरूले समय-समयमा ठूलो धनराशीको नोक्शानी व्यहोरी रहेका तीता अनुभवहरू हामीले सुन्दै आएका छौं। यस्तो अवस्थामा हामीले त्यस्ता अप्ठ्याराहरू के कसरी सिर्जना भएका छन् त्यसका कारणहरू बुझेर विश्लेषण गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गरेका छौं। यस सन्दर्भमा विशेष गरेर चिराइतो, धसिङ्गारे, हरो र सतावरी (कुरिलो) गरी चार प्रजातिहरूसँग सम्बन्धित बजारका समस्याहरू विश्लेषण गर्दै सुझावहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ।

चिराइतो

चिराइतो र त्यसका प्रकारको बारेमा हारा र उनका साथीहरूद्वारा व्यापक अध्ययन गरिएको छ। दोलखाका कृषकहरूले चिराइतोका कम्तीमा पनि दुईओटा प्रजातीहरू सङ्कलन गर्छन्। यी दुबै प्रजातिको मूल्य र बजार लक्ष्य नै फरक-फरक छन्। उदाहरणका लागि ठूलो चिराइतो मुख्य रूपमा भारतमा निकासी गरिन्छ जहाँ यसको प्रयोग परम्परागत आयुर्वेदिक र भेटनरी औषधिमा हुन्छ। पाकिस्तान र खाडी मुलुकहरूमा पनि चिराइतोको यस्तै प्रयोग गरिएता पनि यूरोपका बजार (जस्तै: इटाली, जर्मन तथा फ्रान्स) मा भने केही फरक हिसाबले प्रयोग भएको पाइन्छ। त्यस्तै चिनीया बजारमा पनि यसलाई छुट्टै प्रयोजनका हिसाबले हेरिन्छ। प्रयोगको आधारमा हेर्दा चिराइतोका प्रकार र यसमा पाइने रासायनिक तत्वहरू फरक-फरक हुन्छन्। विभिन्न देशमा प्रयोगमा चाहिने रासायनिक तत्वका आधारमा प्रजातिको आवश्यकता पनि फरक-फरक हुन्छ।

सन् १९९० को दसकमा चिनिया बैज्ञानिकहरूले चिराइतोमा एन्टि हेपेटिक (Anti-hepatic) गुण भएको थाहा पाएपछि नेपालबाट यो किनेर लैजाने कामको सुरुआत भयो। दोहा महासन्धिमा चीन विश्व व्यापार सङ्घमा संलग्न भएपछि यसका केही शर्तहरू र जि.एम.पी. पूरा गर्नु पर्दथ्यो। त्यसले गर्दा चिनले परम्परागत औषधी उद्योगलाई परिस्कृत गर्दै आधुनिककरण तिर लम्कायो जसले चिनीया बजारमा

चिराइतोको व्यापारमा केही अड्चन ल्यायो । त्यस्तै गरी सन् २००३ मा भारतले किटपतङ्गको प्रवेश नियन्त्रण गर्न तथा किटनाशक विषादीहरूको उपयोग घटाउन परम्परागत बजारमा विरुवाको रोग तथा किराको कानुनी जाँच ऐन तथा फाइटोस्यानिटरी (Phytopsanitary) लागू गरेकाले सन् २००२ सम्म बढ्दै गएको व्यापार सन् २००३ पछि घट्न पुग्यो । अतः विश्वको कानुनी अवस्थामा आएको परिवर्तनले चिराइतोको बजारको मूल्यमा अस्थिरता आएको हो भन्ने निष्कर्ष हामी निकाल्न सक्छौं । विश्वमा भएको परिवर्तन र विश्व बजारको अवस्थाबारे जानकारी नभईकन विकासे कार्यकर्ताले चिराइतो खेतीलाई प्रोत्साहन दिएको हामी पाउछौं । यिनै कार्यकर्ताहरू अत्तालिएर सेमिनार तथा प्रचार-प्रसारका माध्यमहरूमा बजारीकरणमा समस्या भयो भन्न थालेकाले भन्ने धेरै हल्ला भएको छ ।

धसिङ्गरे

धसिङ्गरे प्रजातिको प्रशोधन सर्वप्रथम रामेछाप जिल्लामा जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेडको सहयोगमा शंकर बहादुर श्रेष्ठले सुरु गरेका हुन् । यसको अनुशरण गरेर दोलखा जिल्लामा देव दुङ्गा सहकारी संस्थाले पनि प्रशोधनको काम सुरु गरेको छ । यसरी धसिङ्गरे प्रशोधन गरी निकालिएको तेल मुख्यतया जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेडले किन्ने गरेको छ, र यो तेल 'सन्चो' नामक औषधी बनाउनमा प्रयोग हुँदै आएको छ ।

अहिले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय गैह्र सरकारी संस्थाहरू अन्तर्गतका धेरै तालिम समूहहरूसँग धसिङ्गरे तेलको सफलताका कथाहरू एक आपसमा आदान-प्रदान भएको छ । जब यस तेलको उत्पादनको मात्रा बढ्छ, तब यसको व्यापार अन्तर्राष्ट्रिय बजारसम्म पुऱ्याउनुका साथै तेलको गुणस्तर र उपयोगबारे क्रेताहरू जानकारी दिइ उनीहरूको चासो बढाउन आवश्यक हुन्छ । यस तेलको रासायनिक बनौट बेटुला (*Betula lenta*) को बोक्राको तेल र अमेरिकन धसिङ्गरे प्रजाति (*Gaultheria procumbens*) को तेलसँग मिल्दो जुल्दो हुन्छ । यो तेलको प्रशोधन चीनमा पनि गरियो । तेल विश्वको मुख्य बजार अमेरिकामा प्रति लिटर सालाखाला ५.५ डलरमा विक्री गरिन्छ । जबकि यसको मूल्य नेपालमा नै अमेरिकी डलर १४.८६ पर्छ, जसले गर्दा विश्व बजारमा कुनै प्रतिस्पर्धा गर्न सकिरहेको छैन । तसर्थ यस प्रजातिको व्यापारिक रणनीतिमा आधिकारिक तवरबाट तथा वातावरणमा असर नपुऱ्याइ प्राकृतिक किसिमले औषधि उत्पादन गर्नु नै उत्तम हुन सक्छ, तर हामी यी कुराहरूलाई व्यवहारमा ल्याउन सकिरहेका छैनौं । उत्पादनमा अमेरिकन धसिङ्गरे र बेटुलामा पाइने जस्तै समान रासायनिक तत्वहरू पाइन्छन् भनेर प्रयोगशालामा रासायनिक विश्लेषण गरेर प्रमाणित गर्न पनि सकेका छैनौं ।

हरो

नेपाल र भारतका परम्परागत बजारमा साना, ठूला र मझौला गरी तीन प्रकारका हरोका प्रजाति पाइन्छन् । यसको मूल्य प्रजाति, फल सङ्कलन समय, दानाका आकारका हिसाबले फरक पर्दछ । यसको मूल्य भारतीय बजारमा भा.रु. ८ देखि ३६ सम्म पर्दछ । यदि हामीले उत्पादनको गुणस्तर तथा स्तरीकरण बारे बुझ्नेका छैनौं भने हामीहरू दलाल वा सडक छेउका व्यापारीहरूलाई सडकललाई ठगेको भनेर दोष दिन्छौं । हरोको व्यापार १००० वर्ष भन्दा बढी पुरानो भएतापनि यसको मूल्य तथा बजार कता गइरहेको छ भन्ने अभिलेख चाहिँ पाइदैन । यसको बजार नेपाल लगायत एशियाली मुलुकहरू मात्र हुन भने भारत चाहिँ मुख्य उत्पादक र उपभोक्ता दुवै हो ।

सतावरी

सतावरी र कुरिलो एउटै प्रजाति भनिए पनि यी दुई प्रजातिमा केही फरकहरू पाइन्छन् । यसको फरक थाहा नभएका सडकलक तथा व्यापारीहरू सडकलन गर्दा भुक्किन्छन्, जसले गर्दा सडकलीत वस्तुको गुणस्तर घट्न जान्छ । परम्परादेखि नै यसलाई दुग्धवर्धक आयुर्वेदिक तथा भेटेनरी औषधीको रूपमा मात्र प्रयोग गरिएता पनि वर्तमान औषधी विज्ञानको अध्ययनले आधुनिक औषधी बजारमा नयाँ प्रयोगहरूमा

समेत ल्याएकोले विश्व बजारमा यसको माग र मूल्य बढेको छ । यो प्रजातिमा एकिडिस्टेरोआइड्स (Ecydisteroids) तत्व हुन्छ । सतावरीमा पाइने रासायनिक तत्वहरूको केही अध्ययन कार्यहरू नेपाल बाहिर गरिएको छ भने कुरिलोको अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ । अझ स्त्रीय उत्पादन पाउन गुणस्तर मापन तथा प्रशोधन प्रविधि हस्तान्तरण हालसम्म भएका छैनन् । एक दुईओटा वैद्यखाना बाहेक यसको खपत गर्ने स्थानीय उद्योग हामी कहाँ एउटा पनि छैन । यसको प्रायः सम्पूर्ण उत्पादन भारततर्फ पठाइन्छ । सतावरी र कुरिलो प्रचुर मात्रामा नपाइने भएको हुनाले आयुस (AYUSH) भारतले यस्ता उत्पादनहरू जङ्गलबाट प्रयोग नगर्न सल्लाह दिइ सकेको छ । भारतमा आयुसले सतावरीको खेती सुरु गराइ सकेको छ, जसले गर्दा भविष्यमा यसको व्यापार भारतमा रोकित पनि सक्छ । यस्तो परिस्थितिलाई सामना गर्न नेपालले अझ पहल गर्नु पर्ने हुनसक्छ ।

यसका केही प्रभावहरू

यी माथि उल्लेखित समस्याहरू यथावत रहेमा गै.का.व.पै. को व्यापारमा लगानी गर्न चाहने व्यक्तिहरूलाई रुचि नहुन सक्छ । नेपालमा गै.का.व.पै. को व्यापारको १,००० वर्ष भन्दा बढी लामो इतिहास भएता पनि नेपालले यसको निश्चित र दिगो बजार बनाउन सकिरहेको छैन । यस क्षेत्रमा सरकारी लगानी ज्यादै न्यून हुनुका साथै कुनै पनि बैंक तथा आर्थिक कारोवार गर्ने सङ्घ संस्थाले पनि यस क्षेत्रमा लगानी गर्न चाहिरहेका छैनन् । गै.का.व.पै. मा आधारित उद्योगहरू बढ्ने क्रम पनि घट्दो छ । व्यापारी पनि आफूलाई वस्तुको गुणस्तर, परिमाण र समयमै उपलब्ध गराउने जस्ता व्यापारका आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न असक्षम भएको पाँउछन् ।

निष्कर्ष

विभिन्न प्रजातिको सबै पक्षहरूमा वृहत तवरले अध्ययन गरेर मात्र दोस्रो तहमा रहेका आर्थिक तथा व्यापारिक समस्याहरू बुझ्न तथा तिनिहरूको राम्रोसँग समाधान गर्न सकिन्छ । माथि उल्लेखित तथ्यहरूबाट हामी व्यापारिक क्षेत्रमा रहेका समस्याहरू प्रजाति अनुसार फरक-फरक छन् भन्न सक्छौं । प्रजाति सम्बन्धी ज्ञान र प्रविधि पत्तालगाउदै प्रचार-प्रसार गर्न सकेको खण्डमा मात्रै विभिन्न खालका समस्याहरू समाधान गर्न सकिन्छ । प्रजाति अनुसारका ज्ञान र प्रविधि विकासका लागि विभिन्न स्तरमा अझ अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ सामग्री

हाम्रो वन २०६१, श्री ५ को सरकार वन विभाग, बबर महल, काठमाण्डौ ।

An enumeration of Flora of Nepal

Doha convention of WTO

Charak Samhita

AYUSH, India

(लेखक जडीबुटी सम्बन्धी रसायनशास्त्र तथा बजारशास्त्र सम्बन्धी विज्ञ हुनुहुन्छ)